

Hva vi vil bevare – og hvem som gjør det

Hvis vi bokstavelig talt skal bevare «alle spor etter menneskers virksomhet», står vi overfor en uoverkommelig oppgave. Vi må gjøre en utvelgelse. Det viktige er at det som pekes ut som spesielt verneverdig, til sammen gir et tilstrekkelig og rikholdig bilde av menneskers liv og virke her i landet og av det de skapte.

Naturgrunnlaget har selvsagt vært bestemmende for hvor folk har slått seg ned og hvordan de har livnært seg; klima, topografi, energi- og mineralforekomster og andre naturressurser. I landet vårt varierer disse forholdene sterkt. Vi har en lang og forrevent kystlinje med mildt vinterklima i sør, vi har brede innlandsbygder og dalfører med strenge vintre og varme somre, og vi har fjellvidder med tildels ekstreme værforhold.

Menneskets historie i Norge spenner over minst 12000 år. Fra fangstfolkets omflakkende liv i steinalderen, via den tidlige faste bosetning i bronsealderen, utviklet jordbruket seg gradvis til å bli hovednæring med husdyrhold og åkerdrift, inntil industrialismen for alvor vokste fram i forrige århundre. Ut fra sin egenart og egnethet har landsdelene og distriktene utviklet seg forskjellig. Langs kysten har fiskeriet og skipsfarten vært hovednæring, mens innlandet lå til rette for jordbruk. Den kraftkrevende industrien var til å begynne med avhengig av nærhet til fossefall, og nye industristeder som Rjukan og Høyanger vokste opp inntil dem, i likhet med andre steder der grunnlaget for utnyttelse av naturressursene lå til rette. Sølv-, jern- og kopperforekomstene er eksempler på det, med byer som Kongsberg og Røros. Når naturressursene tar slutt, eller strukturendringer tilsier det, faller grunnlaget for et slikt samfunn bort. Minnene vil vi imidlertid som oftest gjerne bevare for ettertiden, som en dokumentasjon av historien.

For å kunne bevare et bilde av fortiden, må vi ta hensyn til alt som er nevnt. Her er noen stikkord:

- Utvalget skal ha geografisk spredning, både fordi kulturminnene fra de ulike landsdelene har forskjellig karakter og preg, og for å sikre alles rett til å ha viktige kulturminner i sin nærhet.
- Utvalget skal representere alle typer næringsvirksomheter: landbruk, fiske og fangst, håndverk og industri, samferdsel og handel.
- Utvalget skal representere det beste som er skapt, kunstnerisk og håndverksmessig.
- Utvalget skal beskrive folks dagligliv til forskjellige tider, i hjem og på arbeid.
- Utvalget skal være representativt for forskjellige sosiale lag og etniske grupper.
- At et kulturminne er sjeldent i sitt slag, er et kriterium for vern. Men det er også viktig å bevare kulturminner som var alminnelige på den tiden de ble skapt, hvis bildet skal bli korrekt.

Med den rivende sosiale og tekniske utviklingen vi har vært vitne til i vårt århundre, er det lett å forstå at mengden av kulturminner som bør bevares, er økende. Den nære fortiden blir også stadig mer interessant i bevaringsarbeidet fordi levetilstandene endrer seg fra én generasjon til den neste, og fordi den tekniske utviklingen skjer så hurtig. Våre besteforeldres oppvekst og omgivelser er i dag historie.

Vi bevarer kulturminner også på grunn av

deres alder, og som vi skal komme nærmere inn på, er alle kulturminner av en viss alder såkalt automatisk fredet. For kulturminner som er yngre enn ca 500 år, er det snakk om å bevare det som er representativt. Noen typer kulturminner er svært kostbare å holde ved like og vanskelige å gi ny bruk. Det er for eksempel urealistisk å tenke seg at vi skal kunne bevare mange større fabrikker innenfor den samme produksjonstypen. Her gjelder det å satse på et utvalg blant de forskjellige industrigrenene.

Vi snakker her om hva vernemyndighetene har som forpliktelse og ser det som riktig og realistisk å verne på nasjonal basis. I tillegg kommer alle initiativ over hele landet til å ta vare på kulturminner som har spesiell verdi for lokalsamfunnet.

KULTURMINNELOVEN

I 1978 trådte Lov om kulturminner – kulturminneloven – i kraft. Også tidligere eksisterte det et lovverk som skulle sikre kulturarven, men dette var splittet på forskjellige lover for bygningsvern, fornminner osv. Med kulturminneloven ble alt samlet i ett regelverk. Senere har loven gjennomgått endringer; siste utgave er fra 1995.

Kulturminneloven omhandler fredning av kulturminner og kulturmiljøer. Loven gir anvisninger på hvordan kulturminnene skal vernes, de plikter og rettigheter eierne har, og angir straffeutmålinger ved påført skade. Loven gir også regler om utførsel av kulturminner. Her skal vi nøye oss med å gjengi kulturminnelovens formålsparagraf:

Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og framtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt

på denne lovs formål.

Som det framgår, er det anledning til å fredede både enkeltobjekter og hele kulturmiljøer. Kulturminner fra før 1537 (året for reformasjonen) er automatisk fredet. Det vil i praksis si at det ikke er nødvendig å lage noen frednings sak med påfølgende vedtak om fredning. Automatisk fredede kulturminner forbindes gjerne med arkeologiske funn. Vi har imidlertid også andre kulturminner fra før 1537: tømmerhus, kirker og klosterruiner, for å nevne noen.

Kulturminner fra nyere tid, det vil si etter 1537, må vedtaksfredes. Forut for fredningsvedtaket foregår det en omstendelig prosess der mange parter får anledning til å uttale seg; eier, fylkeskommune, kommune og andre instanser som er meningsberettiget.

Kulturminneloven gir også anledning til å foreta en *midlertidig* fredning. En slik fredning kan iverksettes umiddelbart og blir brukt når et kulturminne er i en akutt konflikt, som rivningstrussel. Midlertidig fredning gir pusterom for partene til å forhandle og for vernemyndighetene til å vurdere eventuell permanent fredning.

- Samiske kulturminner er automatisk fredet dersom de er eldre enn 100 år.
- På Svalbard er kulturminner fra før 1946 automatisk fredet.
- Staten har eiendomsrett til skipsvrak eldre enn 100 år.
- Fredede kulturminner kan ikke selges til utlandet.

Mange er usikre på hva som er forskjellen på fredede og verneverdige kulturminner. Fredede kulturminner er sikret vern i henhold til kulturminneloven, blant annet ved at inngrep kan straffes. Det som vedtaksfredes, er imidlertid bare en brøkdel av det vi samlet har av kulturminneverdier. Hvis for eksempel alle verneverdige bygninger skulle fredes, ville vi komme opp i et antall på flere hundre tusen. For kommunene er plan- og bygningsloven et hjelpemiddel i arbeidet med å ta vare på kulturarven. Til tross for de virkemidlene som står til rådigg-

het, er bevaring av svært mange verneverdige kulturminner overlatt til eiere og brukere, private som offentlige.

HVEM HAR ANSVAR FOR KULTURMINNENE?

Miljøverndepartementet og Riksantikvaren

Kulturminneloven fastslår at vern av kulturminner er et offentlig anliggende. Kulturminneforvaltningen er lagt til Miljøverndepartementet, med Riksantikvaren som et underliggende direktorat. Kulturminnevernet er en integrert del av det samlede miljøvernet. I departementet hører Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren inn under samme avdeling, noe som understreker at natur- og kulturminnevernet har sammenfallende interesser, ikke minst når det gjelder forvaltningen av verdiene i kulturlandskapet.

Vedtak som er fattet av Riksantikvaren kan ankes til Miljøverndepartementet.

Fylkeskommunen

Deler av forvaltningsansvaret er lagt til fylkeskommunens kulturretat. Her skal vi merke oss en forskjell i ansvarsdelegering sett i forhold til resten av »miljøfamilien». Mens Direktoratet for naturforvaltning og Statens forurensningstilsyn har delegert ansvar til miljøvernavdelingen hos fylkesmannen, er det altså fylkeskommunen som er Riksantikvarens forankring på fylkesnivå.

Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen skal sørge for at det blir tatt hensyn til de fredede kulturminnene og kulturmiljøene i planleggingen, og at kommunene gjør det samme i sine planer. Fylkeskommunen forbereder fredningssaker for Riksantikvaren og kan selv vedta midlertidig fredning. I hvert fylke er det ansatt en arkeolog og en kulturvernkonsulent med nyere tids kulturminner som arbeidsfelt.

Fylkeskommunen er såkalt førsteinstans for behandling av saker som gjelder kulturminnene i et fylke. Det er dit en skal henvende seg med spørsmål, for praktiske råd og for informasjon. Søknader om økonomisk støtte eller andre saker som gjelder kulturminner, skal sendes til fylkeskommunen. Hvis en sak skal til et av museene eller til Riksantikvaren, blir den videresendt derfra.

Vedtak som er fattet i fylkeskommunen, kan ankes til Riksantikvaren.

Samisk kulturminnevern har sin egen administrasjon – Samisk kulturminneråd – med de samme arbeidsoppgavene som kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen. Hovedadministrasjonen ligger i Varangerbotn, med tre avdelingskontorer i henholdsvis Varangerbotn, Tromsø og Snåsa.

Kulturminnevernet på Svalbard blir styrt av Sysselmannen etter spesielle kulturminneforskrifter for Svalbard.

På Svalbard er det 1800 registrerte kulturminner.

De arkeologiske landsdelsmuseene i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø administrerer utgravning og undersøkelser av kulturminnene. Hvert museum har ansvar for sin landsdel. Landsdelsmuseene har også dispensasjonsmyndighet for forhistoriske kulturminner og kulturminner fra middelalderen, med unntak av byer, kirker og borganlegg. Her er det Riksantikvaren som har myndighet.

Som en prøveordning har Riksantikvaren gitt dispensasjonsmyndighet til fylkene Nordland og Vest-Agder når det gjelder alle typer førreformatoriske kulturminner (fra før 1537).

Med dispensasjonsmyndighet menes rett til å gi dispensasjon fra kulturminnelovens bestemmelser når noen søker om å få utføre tiltak i et område der det er slike kulturminner som er nevnt ovenfor. Ettersom de er fredet, må fredningen oppheves før tiltakene eventuelt kan settes i gang.

Sjøfartsmuseene i Oslo, Stavanger og Bergen, samt Vitenskapsmuseet i Trondheim og Universitetet i Tromsø, har ansvar for kulturminner på havbunnen. Sjøfartsmuseene har dispensasjonsmyndighet når det gjelder skipsfunn.

Statens kulturminneråd

Som en følge av kulturminneloven ble Statens kulturminneråd opprettet som et rådgivende organ for Miljøverndepartementet. Rådet, som har sju medlemmer, blir oppnevnt av Kongen for fire år om gangen. Det skal arbeide for å fremme kulturminnevernet og tjene som rådgivende organ for departementet etter kulturminneloven og der kulturminneinteressene er berørt. Sekretariatet er lagt til Miljøverndepartementet.

Norsk kulturråd er et organ som mange forveksler med Statens kulturminneråd. Kulturrådet hører inn under Kulturdepartementet og har til oppgave å fordele midler til mange forskjellige typer kulturformål, herunder også til kulturminnetiltak. Administrasjonen ligger i Oslo.

Norsk institutt for kulturminneforskning – NIKU

Som navnet sier, er NIKU et forskningssenter for kulturminnevernet. Det styres i fellesskap med NINA – Norsk institutt for naturforskning. Instituttet driver oppdragsforskning og utredning. Riksantikvarens tidligere restaureringsatelier er overført til instituttet. Riksantikvaren er en vesentlig oppdragsgiver. NIKU har sine lokaler i Oslo, i samme bygningskompleks som Riksantikvaren.

KOMMUNENE

Planlegging og konsekvensutredning

Kommunen er ikke pålagt oppgaver etter kulturminneloven. Etter plan- og bygnings-

loven har kommunen et hovedansvar for forvaltningen av det fysiske miljøet. Det er gjennom denne loven kommunen har anledning til å legge føringer for vern av kulturminnene.

Gjennom arealplanleggingen kan kommunen sørge for at verneverdige og fredede kulturlandskap, kulturmiljøer og kulturminner blir innarbeidet i planene – som ressurs, miljøfaktor og lokalhistorisk dokumentasjon.

Plan- og bygningsloven har bestemmelser om konsekvensutredninger og estetisk utforming av planer og byggverk. Disse bestemmelsene gjelder også i forhold til vern og forvaltning av kulturminnene og fastlegger oppgaver for kommunene som ansvarlig myndighet. Konsekvensutredning kommer på tale når for eksempel bygge- eller vegarbeider over en viss størrelse planlegges. Konsekvensene for blant annet kulturminnene som finnes i området, skal utredes på forhånd. Den nye storflyplassen på Gardermoen er et av de største prosjektene i senere tid. Her ble det foretatt undersøkelser for å kartlegge hva som fantes av arkeologiske kulturminner og kulturminner fra nyere tid på området for flyplassen.

Plan- og bygningsloven gir adgang til å regulere kulturmiljøer som spesialområder som skal bevares.

Behandling av enkeltsaker

Som bygningsmyndighet har kommunen ansvar for å behandle og treffe vedtak i enkeltsaker innenfor lokaliserings-, bygge- og anleggsvirksomhet. Slike tiltak skal følge de rammene som legges gjennom arealplanene, og for øvrig utformes og tilpasses omgivelsene, herunder verneverdiene i landskap og bebyggelse. For kulturminner som ikke er fredet etter kulturminneloven, har plan- og bygningsloven virkemidler i spørsmål som gjelder vern, skjøtsel, vedlikehold og bruk. Når en bygning er truet, kan kommunen blant annet gripe inn og vedta rive- og delingsforbud som et midlertidig virkemiddel. Hvordan kommunen bruker disse virkemidlene, er også viktig for hensynet til fä-

tallet av fredede kulturminner. Kommunen behandler og treffer vedtak i mange saker som berører disse kulturminnene, og har plikt til å melde fra til kulturminnemyndighetene i slike saker.

Kommunen er høringsinstans i spørsmål om vernetiltak etter kulturminneloven. For å avverge uheldige virkninger, skader og ulovlige inngrep har de viktige informasjonsoppgaver i forbindelse med anleggs- og byggevirksomhet.

Kulturminnetiltak

Kommunen har en hovedrolle i finansiering og gjennomføring av kulturminnetiltak. Mange av disse tiltakene må i stor grad finne støtte i kommunale handlingsprogrammer etter plan- og bygningsloven, i kommunens arealplaner og budsjetter. Dette gjelder også tiltak hvor initiativet er tatt av interessorganisasjoner, private eller andre, når disse ikke selv kan stå for gjennomføring, drift og vedlikehold. Kommunen kan også anbefale søknader til Husbanken om lån på antikvarisk grunnlag.

LOKAL AGENDA 21

Kommunene er tiltenkt en stadig viktigere rolle med utviklingen av FNs lokal Agenda 21, som bygger på prinsippet om bred folkelig medvirkning i miljøvernarbeidet og en aktiv dialog mellom myndigheter, befolkning og næringsliv. Det kan bli aktuelt å delegerer oppgaver etter kulturminneloven til kommunene. Som et prøveprosjekt har enkelte kommuner allerede fått slik myndighet i forbindelse med skjøtsel av arkeologiske kulturminner.

Det er kommuneadministrasjonen som står kulturminnene nærmest. Regionale museer og frivillige organisasjoner er gode støttespillere.

DET FRIVILLIGE KULTURMINNEVERN

Det offentlige kan ikke selv make å ta vare på alt som er bevaringsverdig. Heldigvis er mange mennesker interessert i å gjøre en innsats på frivillig basis. En rekke foreninger og organisasjoner har vern av kulturminner som

sitt formål, ofte knyttet til en spesiell type. Her er noen av de mest kjente:

- *Fortidsminneforeningen* – eller *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring* – ble startet så langt tilbake som i 1844. Foreningen var drivkraften i kulturminnevernet inntil Riksantikvaren ble opprettet i 1912. Foreningen eier ca 40 bygninger og anlegg, de fleste fredet, og har ansvar for vedlikeholdet av dem.
- *Landslaget for lokalhistorie* er en sammenlutning av landets lokale historielag. Lagene har historie og kulturhistorie som sitt arbeidsfelt, men mange av dem har også stått i spissen for bevaring av kulturminner. Medlemmenes kunnskaper er en ressurs i bevaringsarbeidet.
- *Forbundet Kysten* har som formål å ta vare på kystens kulturminner.
- *Norsk forening for fartøyvern* samler eiere av gamle og verneverdige fartøyer. Sammen sørger medlemmene for at vi i dag har en interessant samling flytende fartøyer der mange er de eneste i sitt slag.
- *Norsk Jernbaneklubb* har jernbanemateriell som sitt spesialområde. Det er klubbens medlemmer vi kan takke for at veteran-togene stadig går på skinnene.
- *Stiftelsen Norsk Kulturarv* er, som navnet sier, ikke en frivillig organisasjon, men vi tar den likevel med her. Stiftelsen er sprunget ut av landets hittil eneste sammenslutning av eiere av fredede hus i Nord-Gudbrandsdal. Stiftelsen vil aktivt støtte bevaring av kulturarven og supplere det offentlige kulturminnevernet, blant annet gjennom samarbeid med næringslivet.

I tillegg til de permanente organisasjonene finnes det rundt om i landet interessegrupper som har vokst opp rundt et spesielt kulturminne. Telemarkskanalen og Sootkanalen, Krøderbanen og Setesdalsbanen, Tyholmen i Arendal og Lille Torungen fyr er eksempler på kulturminner der venneforeninger har fungert som pressgrupper, fått gjennomslag for bevaring og

gjennomført oppgaven. Et utall større og mindre kulturminner er reddet på den måten.

MUSEENE

Mange verneverdige bygninger er reddet ved at de er flyttet til et museum, privat eller offentlig. I dag er det et mål å bevare bygninger der de står i sine opprinnelige omgivelser. På museene samles ikke bare bygninger, men også inventar, bruksgjenstander, tekstiler, redskaper og forskjellige former for arkivmateriale. Gjenstander som trenger spesielle oppbevaringsforhold, får plass i magasiner der forholdene er lagt til rette. Her kan vi på ett sted studere kulturhistorien fra flere synsvinkler.

EIERE AV KULTURMINNER

Når vi regner opp alle som bidrar til vern av kulturarven, må vi ikke glemme alle eiere av fredede og verneverdige kulturminner fra alle tidsperioder. Eiere av fredede kulturminner er pålagt å vedlikeholde dem etter bestemte retningslinjer. Det er eierne som bærer den daglige byrden. For de flestes vedkommende følger det glede og stolthet med eierskapet.

Også staten eier kulturminner og har ansvar for at de vedlikeholdes. Forskjellige departementer har ansvar for sin kategori. Samferdselsdepartementet har for eksempel ansvar for alle NSBs bygninger, Kystdirektoratet for fyrstasjonene, Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet for de gamle prestegårdene og Forsvarsdepartementet for Forsvarets mange bygninger.

SKOLENE

Skoler som ønsker å arbeide med kulturminnene i kommunen eller fylket, vil finne samarbeidspartnere blant de fleste instansene som er nevnt ovenfor. Kommunens kulturetat og tekniske etat er trolig blant de første skolen søker samarbeid med. På fylkesnivå er det som oftest fylkeskommunens kulturetat. I nærmiljøet finnes det overalt ressurspersoner med lokalhistorisk kunnskap som har mye å bidra med i undervisningssammenheng. I så å si hver bygd og by

finnes det et historielag.

Når en i lokal Agenda 21 sier at bred folkelig medvirkning er et mål, vil barn og ungdom uten tvil få en rolle. Kulturminneforvaltningen deltar aktivt i utviklingsarbeidet som pågår. Skolen er det samlingsstedet hvor nysgjerrigheten kan vekkes, og hvor det er mulig å få til et samarbeid mellom elevene og andre krefter i lokalsamfunnet om konkrete oppgaver.

KULTURARVEN I GLOBAL SAMMENHENG

Til slutt skal vi se på hva som blir gjort for å bevare kulturarven i global sammenheng. Ødeleggelsene etter to verdenskriger, sammen med de samlede effektene av mer enn hundre års industrialisering, har fått verdenssamfunnet til å innse at kulturarven er sårbar.

Den enkelthendelsen som gjorde utslaget når det gjaldt å vekke FN-systemet til konkret handling, var beslutningen om å bygge et kraftverk ved Aswan i Egypt. Sør for den høye dammen ville Nilen danne en sjø, og templer fra Egypts klassiske fortid ville bli satt under vann. I 1959 startet UNESCO opp en redningskampanje uten sidestykke. Mer enn femti land bidrog med økonomisk støtte og eksperthjelp. Med bruk av moderne teknologi ble templene demontert og flyttet og dermed reddet for ettertiden.

Redningsaksjonen avdekket at også andre steder på jorda har kulturminner av så stor viktighet at verdenssamfunnet står parat til å gjøre en betydelig innsats for å redde dem. Tilsvarende redningsaksjoner er blitt gjennomført i Venezia, Moenjodaro i Pakistan og i Borobodur i Indonesia, for å nevne noen steder.

Erkjennelsen av behovet for rask, samordnet handling fra verdenssamfunnets side for å beskytte natur- og kulturarv av verdensklasse førte til at en internasjonal konvensjon – The World Heritage Convention – ble utarbeidet i 1972. For å komme med på listen over spesielt beskyttede steder må en rekke kriterier oppfylles, blant annet er kravet på autenticitet (ekthet)

ufravikelig.

For at de utvalgte områdene og monumentene skal beholde sin status som verdenskulturarv eller naturarv, kreves det at de er i god stand, forvaltes godt og er sikret beskyttelse.

I 1996 inneholdt World Heritage List 506 spesielt vernede områder eller monumenter.

Av dem var 380 kulturminner, 107 naturområder og 19 områder med både natur- og kulturminner.

Norge har til nå fire kulturminner på listen over verdenskulturarven. De utvalgte er Bryggen i Bergen, Røros bergstad, bergkunsten i Alta og Urnes stavkirke.

